

¹⁴ Vgl. bijvoorbeeld de artikelen over de kerk in de eerste jaargangen van het christelijke gereformeerde tijdschrift *De Vrije Kerk*, m.n. H. Beuker, 'De Vrije Kerk', in: *De Vrije Kerk. Vereeniging van Chr. Geref. Stemmen* jrg. I en II (Amsterdam 1876) 1-8. Ook het boekje van D. Wielenga, *Stemmen der Historie en Het reglement van 1869* (Kampen 1888) gaat hierop in. Vgl. ook J. Plomp, *Zo zongen de ouden. De houding van de Christelijke Afscheidenen (Gereformeerden) tegenover het aanvaarden van overheidsuitkeringen aan de kerken* (Kampen 1972). In 1890 benadrukte Hel. de Cock de vrijheid en zelfstandigheid van de Chr. Geref. Kerk ten opzichte van de Gereformeerde kerk ten tijde van de Republiek: 'Met dit Reglement (van 1869, *HdB*) geniet de Kerk thans eene grootere vrijheid dan de Gereformeerde Kerk in ons land ooit genoten heeft. Vrij van alle Staatsbanden, die haar in hare vrije ontwikkeling kunnen belemmeren, rust op haar de roeping den tijd van rust te gebruiken tot hare eigene volmaking en tot verbreiding van de kennis des Evangelies. De tijden zijn te ernstig om in dogmatische twisten, of theologische haarklooverijen den tijd te verbeuzelen'. Hel. de Cock, *De verhouding van de Christelijke Gereformeerde Kerk tot den Staat* (Kampen 1890) 46.

¹⁵ J. Vree, 'De invloed van de Afscheiding op her-

kerk' profileerde. De verandering van titel tussen het eerste afgescheiden tijdschrift en het orgaan van de (dan geheten) Christelijke Gereformeerde Kerk begin jaren 1870, lijkt deze ontwikkeling te symboliseren: van *De Reformatie* naar *De Vrije Kerk*.¹⁴

Afgezien van deze interne veranderingen en de politieke ontwikkelingen speelde vooral de verhouding tot de hervormde richtingen, met name de orthodoxe confessionele en de ethische richting, een belangrijke rol in de ontwikkeling van een kerkbewustzijn, waarvan de (geschiedenis van de) Afscheiding zelf de bron en het kader vormde. Onlangs betoogde J. Vree in een artikel dat de Afscheiding en de afgescheidenen van grote invloed zijn geweest op de ontwikkeling van het zelfbewustzijn van de confessionele richting in de Hervormde Kerk, die zich pas enkele decennia na de Afscheiding meer en meer organiseerde.¹⁵ Er zijn veel bronnen te noemen, die het open grensverkeer tussen afgescheidenen en hervormden tot de jaren 1860 ondersteunen. Groen van Prinsterer wees er bijvoorbeeld op in 1848, dat hij had gehoopt dat de Afscheiding de hervormden wakker zou schudden. De interne verdeeldheid onder afgescheidenen over de grondslag van de kerk had hun bestaansrecht echter volledig ondergraven, stelde hij.¹⁶ En Bouwman verhaalt hoe in 1851 de samenwerking van A. Brummelkamp met enkele hervormd-gereformeerden om tot de oprichting van een seminarie voor de opleiding van predikanten te komen hem verdacht maakte inzake zijn loyaliteit aan de Afscheiding, en mogelijk zelfs de vereniging van de afgescheiden richtingen heeft vertraagd. Hij schrijft, en citeert Brummelkamp:

Brummelkamp hoopte dat het Seminarie, eerst buiten-kerkelijk bij de oprichting, wel spoedig kerkelijk zou worden. Hij zegt zelf: Omdat de niet-gescheidenen ons (het afgescheiden, *HdB*) standpunt kenden, en ook volstrekt niet gevorderd hadden, dat wij iets daarvan zouden opgeven, was ik veilig in de gedachte: 'Zoo de Heere ons maar getrouw maakt, en bewaart voor afwijking, zal het 'ordelooze' zich van zelve verliezen in het 'ordelijke', het 'onkerkelijke' in het 'kerkelijke'".¹⁷

Deze controverse wijst niet alleen op de samenwerking die tussen afgescheidenen en niet-afgescheidenen bestond, maar ook dat er in afgescheiden kring sprake van was dat men de kerkelijke grenzen meer en meer ging afsluiten, met een beroep op de (loyaliteit aan de) Afscheiding.